

УДК: 331.5:316.334.55 : 314.727

Прибиткова І.М., д-р економ. наук, Інститут соціології НАН України

ЕВОЛЮЦІЯ МІСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ І ПІСЛЯМІСЬКІ ФОРМИ РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

Досліджуються цикли розвитку міської цивілізації та відповідні пропорції між основними секторами міської економіки та їх галузевим наповненням в Україні. Автор доходить висновку про високий рівень концентрації видів діяльності в галузях третинного і четвертинного секторів та загальний перехід України до економіки постіндустріального типу. Розглядаються післяміські форми розселення як продукт еволюції міської цивілізації.

Ключові слова: *цикли розвитку міської цивілізації; терціаризація занять; сервісна економіка; зайнятість постіндустріального типу; післяміські форми розселення.*

Еволюція міської цивілізації

Міська цивілізація – це продукт історичного розвитку продуктивних сил, виробничих відносин і світової культури, синтез різноманітних складних впливів, часто привнесених ззовні. Європейська міська цивілізація пережила в процесі еволюції кілька завершених циклів. *Перший із них*, найтриваліший і неквапливий, мав багатовікову історію. Він відповідав потребам торгового обміну продукцією сільського господарства і ремесел між сільськими місцевостями й завершився створенням безлічі сільських ринків місцевого значення, розкиданих серед ремісничих поселень. За умов нерозвиненості транспортних засобів максимальний радіус впливу сільськогосподарського ринку за Середньовіччя не перевищував десятка кілометрів. Наприкінці XVIII ст. цей цикл був завершений. Із переселенням європейців на інші континенти європейська міська цивілізація поширюється всією планетою.

Другий цикл, пов'язаний із розвитком промисловості та появою нових й ефективніших транспортних засобів, передусім залізничних, завершився створенням нових центрів гірничодобувної та обробної промисловості, концентрацією виробництва на заводах і великих фабриках та витісненням кустарних промислів і сільських ремесел. Виникають і поглиблюються суперечності між зонами концентрації населення, розвитку яких сприяють нові види діяльності, і сільськими зонами, де міське життя поступово згортається під тиском індустріальної цивілізації.

Третій цикл розвитку міст був викликаний до життя бурхливим розвитком продуктивних сил, концентрацією виробництва у великих промислових центрах і супроводжувався розвитком міських агломерацій і конурбацій. З'являються нові типи і види промислової діяльності. Хвилі індустріалізації поширюються з шаленою швидкістю, охоплюючи великі сільськогосподарські ринки. Удосконалюються всі види транспорту, що забезпечують швидкісні масові далекі перевезення, розширюються мережі оптової та роздрібної торгівлі, розвиваються галузі невиробничої сфери. Міста у третьому циклі розвитку є центрами концентрації інтенсивної праці і нових видів діяльності в науковій та освітній сферах, у сфері засобів масової інформації, банківської і страхової справи, державного управління, культури та спорту. Перехід від аграрної епохи до індустріальної, а потім – до постіндустріальної змінює пропорції між головними секторами міської економіки, їх галузевий зміст.

Нові види діяльності породжують, своєю чергою, і нові міські функції, що нерідко пов'язані з початковими функціями міста. При визначенні функціональної структури міста

види діяльності його населення групують відповідно до їх належності до одного із трьох основних секторів міської економіки: *первинного, вторинного і третинного*.

До первинного сектору належать сільське і лісове господарство, полювання, рибальство і рибне господарство. До вторинного сектору – промисловість і будівництво, до третинного – транспорт, торгівля, управління, наука, освіта, охорона здоров'я, культура, спорт, фінансова сфера та послуги.

Види діяльності населення в таких галузях економіки, як управління, фінанси, наука, освіта, культура, іноді вирізняють як окремих *четвертинний сектор*. Первинний сектор також називають *аграрним*, вторинний – *індустріальним*, третинний – *сервісним*. При визначенні функціональної структури міста вирішальне значення мають суто міські функції, що належать до вторинного або третинного секторів. У тих випадках, коли в дослідницьких цілях розглядаються четвертинні види діяльності, їх також відносять до суто міських занять.

Міста виконують різноманітні функції: промислові, торгові, транспортні, культурні, адміністративні та політичні, військові, а також функції гостинності й рекреації. На особливу увагу заслуговує так звана регіональна функція міста. Одне з основних завдань соціології міста полягає у визначенні його місця в межах свого регіону і щодо цього регіону. Функції міста в такому разі набувають специфічного характеру своєрідного патронажу над територією, що тягнеться до нього. Міста пов'язані із відповідними районами безліччю економічних, соціальних, культурних і демографічних уз. Вони слугують не лише ринком збуту сільськогосподарської продукції. Сільські жителі приїждять сюди купувати необхідні їм товари. Фінансова опіка – один із найміцніших зв'язків міста з районом. Місто, як правило, виконує адміністративні функції у своєму регіоні. Адміністративна функція столиці держави, підкріплена політичною функцією, є особливо вагомою в масштабах усієї країни.

Терціаризація видів та організаційних форм діяльності як новий етап еволюції міської цивілізації

Еволюція міської цивілізації, що пережила кілька завершених циклів розвитку, супроводжувалася зміною структури зайнятості в основних секторах міської економіки. Ці трансформації повторювали загальнонаціональні тренди, характерні для динаміки структури занять у країні в цілому, іноді випереджаючи її в часі, а в деяких випадках демонструючи відставання.

Структура занять в колишньому СРСР пережила у 1960–1970-х рр. подвійну перебудову: індустріальний (вторинний) сектор випередив аграрний (первинний), однак невдовзі поступився першістю сервісному (третинному). Лідерами цих зсувів були РРФСР і Північна Прибалтика, тоді як західні області України тільки-но вступили в цикл активного індустріального розвитку. У великих центрах країни дістала розвиток своєрідна інверсія звичайних повсякденних і науково-інформаційних послуг (так званий четвертинний сектор), випереджальне зростання яких стимулювали потреби наддержави, якою в той період був СРСР.

1990-і рр. стали перехідними для країн СНД, що утворилися на руїнах Радянського Союзу. За образним визначенням А. Трейвіша, вони застрягли на порозі ринку, сервісної економіки, масових високих технологій, невеликих і гнучких (в усіх аспектах) підприємств [1, с. 47].

Для кризового перехідного періоду А. Трейвіш виокремлює три якісно різні етапи: *передкризовий, кризовий і посткризовий*. Перший із них, який визначають ще як *доперехідний*, характеризувався явною деградацією колишньої економічної системи і пов'язаний із першими спробами її ринкового реформування. Відбувається розмивання колишніх тенденцій розташування продуктивних сил і принципів його організації.

Кризовий етап збігається з початком реформ, коли розпад старих господарських структур і зв'язків випереджає становлення нових. А власне *перехідний період* триває на загальному тлі економічного спаду, інфляції, гострих дискусій про суть змін, непевності влади

й розгубленості населення. Про принципи нового розташування продуктивних сил поки що не йдеться. Мають місце просторові прояви негативної динаміки: в одних регіонах спостерігаються явні симптоми кризи, в інших – вони присутні в латентному вигляді. Однак уже виникають нові різновиди й організаційні форми діяльності, хоча її осередки не вирізняються сталістю. І, нарешті, в *посткризовому періоді* вимальовуються контури нового розташування продуктивних сил, відмінні від географії перших спроб, хоча залежність їх від результатів попереднього етапу й успішності цих спроб поза сумнівом. Процеси впорядкування і творення набувають нової якості й починають переважати. Набувають розвитку нові види діяльності і передусім у сервісному секторі.

А. Трейвіш зазначає, що всі три етапи розвиваються за різними сценаріями. У разі занурення в кризу рівень радикалізації суспільства і рівень його готовності до змін різняться. У розпал кризи форми її прояву характеризуються різним рівнем гостроти – від порівняно спокійного варіанта, обмеженого соціально-економічною сферою, до варіанта напруженого, ускладненого політичним хаосом, зміною влади і військовими зіткненнями. Для третього етапу важливі пропорції між ринковими та неринковими механізмами, з якими суспільство вийде з кризи, і конкретне економічне підґрунтя піднесення [1, с. 48].

Спробуймо оцінити новітні зсуви в структурі зайнятості населення в основних секторах економіки в Україні та її столиці, що відбулися у 2001–2012 рр., і збагнути смисли трансформацій економічної системи та їхніх впливів на еволюцію міської цивілізації. Порівняння агрегованих показників, згрупованих за ознакою належності видів діяльності зайнятого населення до основних секторів економіки країни та її столиці у 2001–2012 рр., веде нас до таких висновків¹ (табл. 1).

Таблиця 1

Зсуви у трисекторній структурі занять населення за видами економічної діяльності в Україні та Києві, 2001–2012 рр., %²

Роки	Розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності в основних секторах економіки							
	Україна			Київ				
	у тому числі			у тому числі				
	у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустріальному)	у третинному секторі (сервісному)	у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустріальному)	у третинному секторі (сервісному)		
2001	100,0	21,7	28,3	50,0	100,0	0,6	26,1	73,3
2003	100,0	20,4	24,6	55,0	100,0	0,5	22,0	77,5
2004	100,0	19,7	24,6	55,7	100,0	0,4	21,6	78,0
2005	100,0	19,4	24,2	56,4	100,0	0,3	21,6	78,1
2006	100,0	17,6	24,2	58,2	100,0	0,4	21,0	78,6
2009	100,0	15,6	22,4	62,0	100,0	0,2	18,2	81,6
2010	100,0	15,4	21,7	62,9	100,0	0,2	17,7	82,1
2011	100,0	16,8	21,0	62,2	100,0	0,2	17,2	82,6
2012	100,0	17,2	20,7	62,1	100,0	0,2	15,7	84,1

¹ Розподіл зайнятого населення за видами економічної діяльності здійснено на основі Класифікації видів економічної діяльності (КВЕД), затвердженого наказом Держспоживстандарту України від 26.12.2005 р. № 375. Крім найманих працівників до зайнятого населення належать роботодавці, які працюють не за наймом у секторі самостійної зайнятості, самозайняті та члени сім'ї, які працюють без оплати [2, с. 16].

² Показники зайнятості населення на 2001 р. обчислено автором за даними перепису населення України станом на 5.12.2001 р.; на наступні роки – за даними поточного обліку зайнятості населення за видами економічної діяльності, здійснюваного Державною службою статистики України.

Кількість працівників *первинного (аграрного)* сектору зайнятості в Україні в цілому скоротилася з 21,7% у 2001 р. до 17,2% у 2012 р. Одночасно мало місце зменшення частки зайнятих у промисловості та будівництві від 28,3% у 2001 р. до 20,7% у 2012 р., що вказує на послідовну *деіндустріалізацію* країни у зв'язку з деградацією базових галузей української економіки. Утім, цей процес важко назвати новим, несподіваним чи обвальним. Він потроху розвивався вже у 1980-х, зміцнів у 1990-х, а в останнє десятиріччя охопив усю країну. Уже в 1990-х промислові підприємства простоювали, а працівники, котрі, як і раніше, перебували у штаті, але не отримували заробітної плати, мусили шукати заробіток в інших сферах. Натомість помітно зросла зайнятість у *третинному (сервісному)* секторі – з 50,0% у 2001 р. до 62,1% у 2012-му. І якщо наприкінці 2001 р. в Україні був досягнутий баланс у розподілі зайнятих за видами діяльності між первинним та вторинним секторами, з одного боку, і третинним та четвертинним секторами – з іншого (50,0% на 50,0%), то у 2012 р. це співвідношення змінилося на користь двох останніх, сягнувши пропорції 37,9% до 62,1%. Іншими словами, *став очевидним суцільний перехід до терціаризації занять за рахунок деіндустріалізації країни, а також до структури зайнятості постіндустріального типу.*

Розподіл найманих працівників³ за видами економічної діяльності в Україні в цілому за той самий період – ще більш красномовне свідчення швидкого розвитку процесів витіснення вторинного сектору третинним – сервісним (табл. 2).

Таблиця 2

Зсуви у трисекторній структурі зайнятості найманих працівників за видами економічної діяльності в Україні та Києві, 2001–2012, %⁴

Роки	Розподіл найманих працівників за видами економічної діяльності в основних секторах економіки							
	Україна				Київ			
	Усе зайняте населення	у тому числі			Усе зайняте населення	у тому числі		
		у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустріальному)	у третинному секторі (сервісному)		у первинному секторі (аграрному)	у вторинному секторі (індустріальному)	у третинному секторі (сервісному)
2000	100,0	17,2	32,8	50,0	100,0	н.д.	н.д.	н.д.
2001	100,0	21,7	28,3	50,0	100,0	0,6	26,1	73,3
2003	100,0	12,4	32,1	55,5	100,0	0,3	24,6	75,1
2004	100,0	11,7	32,6	55,7	100,0	0,3	24,8	74,9
2005	100,0	10,3	32,5	57,2	100,0	0,3	24,2	15,5
2006	100,0	9,3	32,1	58,6	100,0	0,3	22,7	77,0
2009	100,0	7,0	29,0	64,0	100,0	0,2	19,2	80,6
2010	100,0	6,4	28,1	65,5	100,0	0,2	17,1	82,7
2011	100,0	6,0	28,0	66,0	100,0	0,2	16,4	83,4
2012	100,0	6,1	27,4	66,5	100,0	0,2	15,4	84,4

У 2012 р. частка найманих працівників у галузях третинного і четвертинного секторів становила 66,5% (або дві третини) всіх зайнятих в Україні. Першість у цьому процесі належить столиці (табл. 3). Тут у сервісному секторі у 2012 р. працювали 1020,7 тис. найманих

³ Наймані працівники (що працюють за наймом) – особи, які уклали письмовий чи усний трудовий договір (контракт) з адміністрацією підприємств, організацій, установ, фізичною особою по умови й оплати трудової діяльності.

⁴ Показники зайнятості найманих працівників за видами економічної діяльності на 2001 р. розраховано автором за даними Перепису населення України станом на 5.12.2001 р.; на наступні роки, а також на 2000-й – за даними поточного обліку найманих працівників за видами економічної діяльності, здійснюваного Державною службою статистики України.

працівників (84,4% загальної кількості їх у Києві). Найвищі темпи зростання чисельності зайнятих у 2003–2012 рр. у столиці мали місце в різних видах фінансової діяльності (258,9%), оптовій і роздрібній торгівлі, готельному та ресторанному бізнесі (155,7%), у сфері колективних, громадських та особистих послуг (131,1%), а також у ріелторській діяльності з наданням послуг юридичним особам (129,9%). Водночас у Києві відбувалося зниження чисельності найманих працівників у таких галузях столичної економіки, як транспорт і зв'язок (82,8%), освіта (98,8%), охорона здоров'я і соціальна допомога (90,5%), а також державне управління (73,6%).

Таблиця 3

Розподіл найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі мського господарства Києва, за видами економічної діяльності у 2003–2012 рр., %⁵

Види економічної діяльності	2003	2004	2005	2006	2009	2010	2011	2012	2012 до 2003
Зростання/скорочення контингентів найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі, тис. осіб									
Загальна чисельність найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі, усього	861,2	845,8	870,0	895,1	971,5	955,5	953,2	1020,7	118,5
у тому числі за окремими видами діяльності в галузях:									
Оптова і роздрібна торгівля, готелі та ресторани	170,3	143,4	168,0	202,0	237,1	233,7	235,4	265,2	155,7
Транспорт і зв'язок	84,3	82,6	82,1	81,1	72,2	65,3	70,2	69,8	82,8
Фінансова діяльність	34,1	42,7	49,2	57,2	79,1	72,4	77,8	88,3	258,9
Операції з нерухомістю, здавання у найм, послуги юридичним особам	183,0	191,7	195,6	197,8	207,7	215,0	216,8	237,7	129,9
Державне управління	142,8	131,8	119,0	106,8	120,8	123,9	106,4	105,1	73,6
Освіта	119,0	119,7	121,3	119,7	120,0	117,6	117,6	117,6	98,8
Охорона здоров'я та соціальна допомога	75,0	76,9	75,5	71,9	74,3	65,3	64,7	67,9	90,5
Колективні, громадські та особисті послуги	52,7	57,0	59,3	58,6	60,3	62,3	64,3	69,1	131,1
Структура контингентів найманих працівників, зайнятих у третинному (сервісному) секторі, %									
Наймані працівники, зайняті у третинному (сервісному) секторі, усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	10,0	100,0	–
у тому числі за окремими видами діяльності в галузях:									
Оптова і роздрібна торгівля, готелі та ресторани	19,8	17,0	19,3	22,6	24,4	24,4	24,7	26,0	–
Транспорт і зв'язок	9,8	9,8	9,4	9,1	7,5	6,9	7,4	6,8	–
Фінансова діяльність	4,0	5,1	5,6	6,4	8,1	7,6	8,2	8,6	–
Операції з нерухомістю, здавання у найм, послуги юридичним особам	21,2	22,7	22,6	22,1	21,4	22,5	22,7	23,3	–
Державне управління	16,6	15,6	13,7	11,9	12,4	13,0	11,2	10,3	–
Освіта	13,8	14,2	13,9	13,4	12,4	12,3	12,3	11,5	–
Охорона здоров'я та соціальна допомога	8,7	8,9	8,7	8,0	7,6	6,8	6,8	6,7	–
Колективні, громадські та особисті послуги	6,1	6,7	6,8	6,5	6,2	6,5	6,7	6,8	–

⁵ Обчислено автором за даними видань Державної служби статистики України: [3; 4; 5; 6].

Дані табл. 3 засвідчують, що у 2003 р. найбільший внесок у розвиток сфери послуг у столиці зробили такі види діяльності, як оптова і роздрібна торгівля, готельний та ресторанний бізнес (19,8%) і операції з нерухомістю (21,2%). У 2012-му ці види діяльності характеризувалися вже вищими показниками зайнятості в них найманих працівників (відповідно, 26,0% і 23,3%), зберігши при цьому провідні позиції у третинному і четвертинному секторах столичної економіки. Назагал частка зайнятих у сервісній сфері в Києві збільшилася в цей період на 18,5%. При цьому роль фінансових видів діяльності залишалася вельми скромною (лишень 8,6%), хоча їх частка і збільшилася порівняно із 2003 р. у 2,6 разу. Водночас частка зайнятих у сфері державного управління скоротилася із 16,6% до 10,3% (або в 1,6 разу).

Перехід до постіндустріальної епохи змінює пропорції між основними секторами економіки. Перерозподіл працівників із вторинного сектору до третинного (сервісного) в класичному варіанті відбувається внаслідок зростання продуктивності праці в промисловому виробництві та звільнення працівників з його галузей, а також у результаті підвищення їхнього добробуту і попиту на товари та послуги. У вітчизняному варіанті збільшення чисельності зайнятих у третинному секторі відбувається вимушено: не тому, що збільшився попит на послуги, а тому, що необхідно виживати. Люди радіють будь-якій роботі, аби вона давала бодай якийсь заробіток. Зростання зайнятості в сервісному секторі в Україні — це, передусім, результат розпаду промислового виробництва і суцільного збідніння населення.

Трансформація трисекторної структури занять населення за видами економічної діяльності відбувається в Україні нерівномірно і за різними сценаріями. Різні регіони країни живуть немов у різних епохах, хоча час один — початок XXI ст. Найвишого рівня постіндустріального розвитку досягнуто у столиці, де структура зайнятості населення вирізняється високим рівнем концентрації видів діяльності в галузях третинного і четвертинного секторів міської економіки. Однак й у столиці розвиток сервісної економіки не може бути стабільним, коли країна переживає затяжну кризу в умовах гібридної війни.

Післяміські форми розселення як продукт еволюції міської цивілізації

Процес просторової концентрації людської діяльності в порівняно нечисленних ареалах і центрах переважного розвитку дедалі частіше розглядають у зв'язку із соціально-просторовою трансформацією суспільства загалом. Як правило, ядра урбанізації приурочені до ареалів переважного розвитку — «фокусних точок» соціально-економічного простору; але одночасно із виокремленням таких «полосів зростання» урбанізації дедалі поширенішими стають різноманітні дисперсні її форми, що доповнюють просторовий рисунок урбанізації.

Урбанізацію як процес характеризують вибірковість, дискретність у просторі, географічна зумовленість і виразність. І тому конче важливо досліджувати складніші форми розселення, що виходять за рамки міста. На думку І. Маєргойза, «посправжньому повно розвинене, високоурбанізоване середовище — це не місто, а простір, що включно із великим центром як своїм ядром має порівняно з ним більші розміри та розмаїття» [7]. Не менш важливо вивчати просторовий перебіг урбанізації у зв'язку з формуванням територіальної структури господарства країни, бо саме вона зорієнтовує урбанізацію в її просторовому розвитку. Відбувається поширення нових, складніших форм урбанізованого розселення, з'являються «післяміські форми розселення» [8].

Швидкий розвиток і багатоманіття теоретичних та прикладних досліджень територіальної структури міст і міських агломерацій зумовили появу нових концепцій і теорій, розроблювальних містобудівниками, соціологами, демографами, географами, економістами. Деякі з цих концепцій були запозичені з теоретичного багажу, що стосується іншого територіального масштабу (наприклад, із теорії внутрішньої структури міста як відображення структури систем розселення) чи іншого класу явищ (екологічні теорії, моделі територіальної дифузії). Тісні зв'язки між окремими науковими течіями почали формуватися лише у 1970–1980-х рр.

Відомий шведський теоретик-методолог Т. Гагерстранд зауважив з цього приводу, що дослідження структури міст й урбанізованих районів нагадують *не так будівельний майданчик, як ринок, на якому пропонують різноманітні концепції*. Невдовзі вимальовуються тенденції до інтеграції різнорідних, на перший погляд, теорій. Прикладом може слугувати об'єднання екологічних моделей із концепцією соціальних зон, теорії землекористування в містах – із моделями щільності населення або концепцій функціональних систем – із моделями просторової дифузії соціально-економічних явищ. Взаємне зближення окремих напрямів досліджень пов'язане зазвичай зі спробами інтерпретації узагальнень, сформульованих у рамках одних концепцій, на підставі законів інших концепцій.

Існують концепції, що дають змогу аналізувати різні аспекти територіальної структури міст; розмаїття соціально-економічних і демографічних ознак; структуру господарської діяльності, землекористування, щільності населення; взаємні співвідношення систем, що відповідають основним царинам діяльності людини; ієрархію функцій і зміни форми агломерацій; особливості їхнього територіального розвитку, такі як безперервність, періодичні зміни інтенсивності й умови подолання бар'єрів.

Існують різні напрями теоретичного аналізу структури та розвитку міст і міських агломерацій із різною територіально-функціональною організацією. Одні вивчають функціональну організацію з точки зору *територіального поділу праці*, інші – з позицій *руху чи потоків, наявних усередині міських агломерацій або груп агломерацій*. У межах цих спільних напрямів отримав розвиток ряд більш-менш сформованих окремих напрямів досліджень. Найпоширенішими з них є:

1. *Моделі територіального поділу праці:*
  - а) *місто як ринок праці;*
  - в) *функціональне домінування великого міста;*
  - с) *територіально несучільні системи.*
2. *Моделі руху/потоків у місті:*
  - а) *моделі пасажирського транспорту;*
  - в) *моделі інтерації – економічної бази* [9, с. 202–205].

Звернімося до моделей територіального поділу праці. Поняття міської агломерації як сукупності місць докладання (ринку) праці, а отже, як територіально-функціональної одиниці на відміну від агломерації як морфологічної одиниці (визначеної за такими ознаками, як поширення міської забудови і структура землекористування), безумовно, відповідає положенням системного підходу. Зв'язки між місцями роботи і місцями проживання мають найсуттєвіше значення серед щоденних контактів, що відбуваються в агломераціях [9, с. 203].

Крім зв'язків усередині самої агломерації і зв'язків агломерації з прилеглим районом істотне значення для розуміння, прогнозування і планування розвитку територіальної структури агломерації мають її функціональні зв'язки з іншими міськими агломераціями. Міські агломерації є підсистемою в загальній системі розселення в країні і, з точки зору товарних потоків, пасажирських потоків і потоків інформації, являють собою територіально не суцільну, функціонально взаємозалежну систему. М. Вебер називає таку систему «міською сферою», протиставляючи її місту як територіально сформованій сукупності [10]. Розвиток «міської» сфери відбувається мірою посилення значення тих зв'язків, що виходять за межі міста, і мірою зростання тих видів діяльності, що функціонально пов'язані з іншими центрами.

Загалом П. Корцеллі розглядає три види міських систем. До першого він відносить *мегалополіс*, що утворюється в результаті послідовного розвитку і зближення окремих міських агломерацій. Мегалополісам властива дедалі більша концентрація населення і зміна

пропорцій між окремими економічними секторами. Зростає роль третинного й особливо четвертинного сектору, до якого належать функції управління, послуги вищого рангу, наукова і художня діяльність. Розвиток і становлення такої системи є однаковою мірою результатом процесів концентрації, що відбуваються в рамках усієї країни, і процесів деконцентрації в масштабах окремих агломерацій. Цей останній чинник і пояснює «заповнення простору» між окремими агломераціями і злиття їх у певні утворення, в яких лише невелика частина усього простору припадає на міські території в традиційному розумінні цього терміна.

Другим основним типом територіальних міських систем є *смугові структури розселення*, що формуються під впливом диференціації природних умов, лінійного поширення нововведень і принципу інерції в розташуванні матеріальних фондів та елементів інфраструктури. У деяких концепціях передбачається, що міські агломерації виникають на перетині смуг, натомість в інших концепціях їх розташування залежить від розташування великих міст і міських агломерацій. Морфологія територіальних форм розселення вказує на те, що смугові системи пов'язані, як правило, з наявністю якихось природних бар'єрів або, навпаки, із зонами тяжіння (наприклад, морські узбережжя або родовища корисних копалин). Смугові моделі зазвичай реалізують суспільно-економічні цілі розвитку територіальних систем розселення, ефективності, охорони довкілля тощо.

Третій тип територіальної структури міського розселення близький до концепції «*міст-районів*». Це модель поліцентричного розвитку, згідно з якою великі міста й агломерації є точками/фокусами, що концентрують суспільно-економічну діяльність. Територію країни й окремих районів можна поділити на зони щоденних контактів жителів, які концентруються навколо окремих міських центрів і агломерацій. Ця модель відображає деякі риси сучасної структури розселення, для якої іманентна активна територіальна рухливість міських жителів у межах зон їхньої щоденної і щотижневої діяльності. Територіальний розрив між місцями проживання, роботи і відпочинку постійно зростає [9, с. 207–208].

Агломерацію об'єднують і надають їй єдності та цілісності внутрішньоагломераційні зв'язки, що вирізняються високою інтенсивністю й багатоманіттям. Виробничі зв'язки серед них суттєві, але не специфічні. Найбільш характерні для агломерацій *зв'язки через населення: маятникові трудові, культурно-побутові та рекреаційні поїздки*. Висока мобільність населення дістає вияв в інтенсивності й масштабах маятникової міграції населення в межах ареалів взаємозалежного розселення. Лавиноподібний характер пересувань в години пік і зміна внутрішньоагломераційних напрямків поїздок упродовж доби (доцентровий зранку і відцентровий увечері) надають цьому неспинному руху характеру припливів і відпливів. Переважна частина внутрішньоагломераційних зв'язків зорієнтовані на місто-центр.

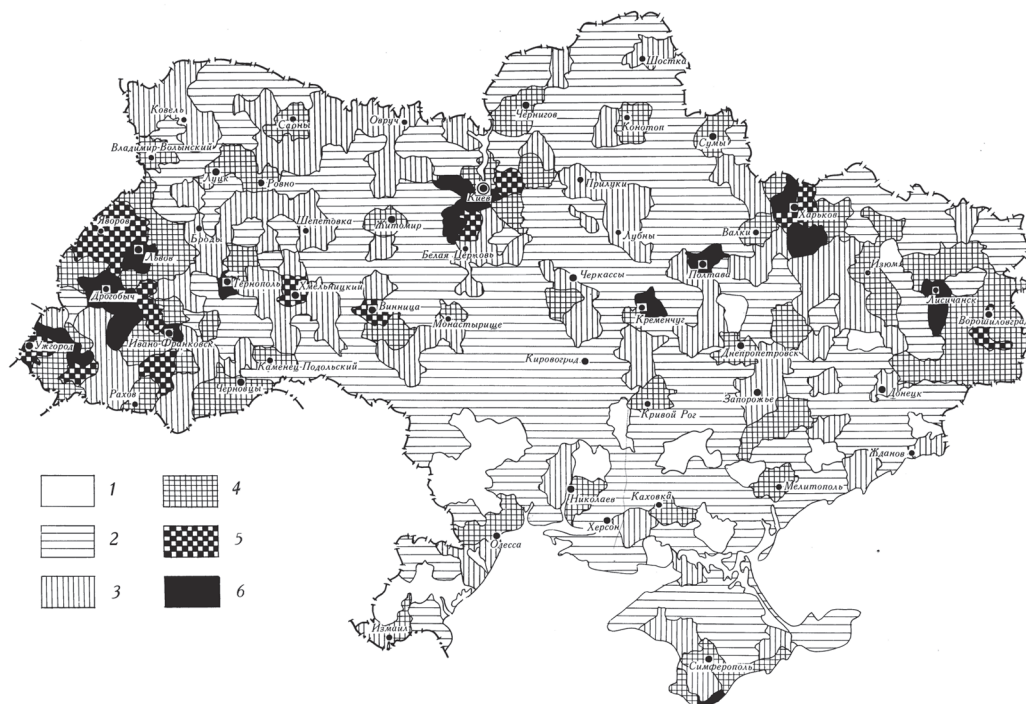
Трудова маятникова міграція населення і пересувні ринки праці

З точки зору політичної економії процес трудової маятникової міграції населення можна інтерпретувати як обмін діяльностей і здібностей, що відбувається в самому виробництві і становить його суттєву складову. Економічні функції трудової маятникової міграції в процесі розширеного відтворення полягають у перерозподілі трудових ресурсів між окремими сферами докладання праці, у їхніх галузевих і територіальних перегрупованнях і, зрештою, у забезпеченні кількісної та якісної відповідності між сукупністю та структурою робочих місць, з одного боку, і наявними трудовими ресурсами та структурою їхньої кваліфікації – з іншого, в межах систем взаємозалежного розселення. Трудова маятникова міграція, що забезпечує з'єднання робочої сили із засобами виробництва, є нічим іншим, як процесом розподілу і перерозподілу робочої сили в національній економіці. Трудова маятникова міграція – один із основних каналів перерозподілу трудових ресурсів у межах систем взаємозалежного розселення, яким здійснюється переливання робочої сили переважно із сільського господарства до інших галузей економіки: промисловості, будівництва та невиробничої сфери.

Трудова маятникова міграція населення має повсюдне поширення на території України і не може розглядатися як процес, пов'язаний переважно з великими містами. Щоденні трудові поїздки здійснюються практично в усі міські поселення країни поряд із зустрічними пересуваннями працездатних контингентів із цих міст до сільської місцевості й до інших міст. Основу сучасної трудової маяткової міграції в Україні становлять трудові пересування сільських жителів до міст (рис. 1). Розташування маятникових мігрантів – сільських жителів у межах України вирізняється зосередженням їх переважно в районах локалізації й інтенсивного розвитку продуктивних сил із густою мережею міських населених пунктів і добре розвинутою транспортною мережею.

Розширення і поглиблення процесів трудової маяткової міграції сільського населення в Україні призвело до трансформації його територіальної структури: якщо розташування районів підвищеної концентрації трудових маятникових мігрантів у 1970-х рр. мало переважно осередково-ареальний характер, то в 1980-х і надалі воно набуло чітко вираженого ареально-зонального поширення в межах країни. Розроблена автором картографічна модель, що відтворює територіальну організацію трудової маяткової міграції сільського населення в Україні наприкінці ХХ ст., наочно демонструє прив'язаність її найбільш динамічних і складних структур до провідних елементів економічного опорного каркаса територіальної структури національної економіки країни. Функції провідних елементів економічного опорного каркаса виконують великі міста і міські агломерації.

Питома вага сільського населення працездатного віку, що працює в міських поселеннях:
1 – відсутнє; 2 – до 10,0%; 3 – 10,1–20,0%; 4 – 20,1–40,0%; 5 – 40,1–50,0%; 6 – понад 50,0%.

Рис. 1. Картографічна модель територіальної структури трудової маяткової міграції сільського населення до міст України

За визначенням Г.М. Лаппо, опорний каркас являє собою сполучення головних фокусів економічного, політичного і культурного життя та магістралей, що їх з'єднують. Опорний каркас концентрує провідні елементи продуктивних сил, скріплює в єдиний народногосподарський комплекс країни економічно різноманітні території, сприяє процесам районування і є основою формування системи розселення різного рангу і типу [11, с. 15; 12].

У межах України функції провідних елементів економічного опорного каркаса території виконують крім великих міських агломерацій (Київської, Харківської) також складні урбаністичні утворення на Донбасі та в Середньому Придніпров'ї; великі економічні, адміністративно-політичні і культурні центри Північного Причорномор'я (Одеса, Херсон, Миколаїв); урбанізовані смуги вздовж основних економічних ліній, що мають найсприятливіші умови для концентрації виробництва і населення. Серед останніх слід назвати Прикарпатську економічну вісь на стику карпатських гірських і придністровських рівнинних районів; економічну вісь причорноморського узбережжя країни; Дніпровську лінію – серединну економічну вісь України, що формується вздовж Дніпра; економічні лінії між великими містами: Харковом і Дніпропетровськом, Полтавою і Харковом та низку інших.

Висновки

У найбільш урбанізованих країнах тенденції розселення пов'язані, як правило, із формуванням великих міських агломерацій і більш обширних урбанізованих районів. Відповідно відбувається посилення їх ролі як вузлів концентрації виробництва і поселенських структур. Форми розселення в процесі розвитку урбанізації стають дедалі різноманітнішими, але головне — нерівноцінними з точки зору їхньої соціально-економічної ефективності. Численні концепції розселення об'єднує важлива спільна риса — прагнення поєднати розвиток мережі населених пунктів із раціональною для конкретних умов часу та місця просторовою організацією життя суспільства. *Для сучасних концепцій розселення вельми характерною є спроба пов'язати перспективи урбанізації з новітніми «післяміськими» формами і просторовими структурами розселення, що перебувають за межами традиційних уявлень про наявні сьогодні типи міст й агломерацій.*

На сучасному рівні урбанізації провідною формою розселення і просторової організації життя суспільства є великі міські агломерації. Кількість їх зростає. Великі міста і міські агломерації — це специфічне середовище для життя населення, для функціонування промислового виробництва і багатьох інших видів людської діяльності, для взаємодії між суспільством і природою, яке саме тут є дуже інтенсивним та глибоко взаємопроникливим. Основною таксономічною одиницею, осередком урбанізованого середовища для дослідження є не просто місто, а міська агломерація.

У межах агломерації формується високоурбанізоване середовище, в рамках якого здійснюється тижневий життєвий цикл людей, які тут живуть і працюють. Високоурбанізоване середовище агломерації не тільки наділяє її суто економічними перевагами, але й робить соціально привабливою: забезпечує широкі можливості вибору роботи, навчання, самоосвіти, способів і форм організації дозвілля. Разом із тим агломерації, що являють собою складне поєднання позитивних і негативних властивостей і якостей, обтяжені численними хибамися. І «світло», і «тіні» в агломераціях виражені дуже різко і контрастно. Агломерації — втілення єдності протилежностей: з одного боку, диференціація видів діяльності, з іншого — їх інтеграція; концентрація виробництва, невиробничої сфери і населення, з одного боку, а з іншого — їх розосередження. Завважимо також, що *агломерація не скасовує місто, але змінює його*. Люди, котрі населяють агломерації, ведуть тут складніше, але водночас ефективніше в соціальному й економічному плані життя.

Об'єднання агломерацій у складніші утворення (наприклад, конурбації чи мегалополіси) зовсім не означає, що ці вихідні осередки перестають існувати як основні одиниці урбаністичної таксономії. Мегалополіс – це наступний крок світової урбанізації і ще більш складне урбаністичне утворення. Це величезна територія, яка, на відміну від агломерації, не становить єдиного цілісного функціонально-просторового організму, в межах якого відбуваються основні добові й тижневі цикли життєдіяльності населення. Мегалополіси налічують десятки мільйонів мешканців, займають площу в сотні тисяч квадратних кілометрів.

Зауважимо також, що водночас найпоширенішими в Україні є міста з кількістю жителів 10–19,9 тис. (35,4%), а також 20–49,9 тис. (24,2%). Кожне п'яте місто налічує до 9,9 тис. жителів (20,3%), у тому числі кількість міст, де мешкає до 5 тис. жителів, становить лише 3,9% загальної кількості. Таким чином, 55,7% українських міст належать до типу малих із кількістю жителів до 20 тис. осіб, загалом же у більш як трьох четвертих усіх українських міст (79,9%) кількість жителів не перевищує 50 тис. [13]. Малі міські поселення виконують, як правило, адміністративно-політичні, організаційно-господарчі, торгівельно-розподільні, культурно-побутові, просвітницькі та районоутворюючі функції щодо території, яка до них тяжіє. Крім того, малі міста грають важливу роль в процесах утворення та розвитку інтегрованих сільсько-міських поселенських структур. Найбільш інтенсивний обмін робітниками та службовцями – трудовими маятниковими мігрантами здійснюється якраз між малими містами регіонів та їх сільською місцевістю: в прямих потоках беруть участь 76,1%, у зворотних – 57,8% всіх маятникових мігрантів [13].

Об'єктивною основою розвитку трудової маяткової міграції населення є територіальна організація економіки країни. Так, наприклад, розосередження виробництва та закладів невикробничої сфери у великій кількості міських населених пунктів, зокрема в малих та середніх містах, є типовою моделлю для Чехії. Потреба великих підприємств, локалізованих в малих містах, в робітниках різноманітних професій та кваліфікаційного рівня в поєднанні з розвинутою мережею комунікацій та установ культурно-побутового обслуговування населення спричиняє формування потужних трудових маятникових потоків робітників та службовців в цій країні. Відбудову Донбасу після звільнення його від окупації доцільно здійснювати на основі вже існуючої поселенської мережі, досвіду інших країн в царині просторової організації національної економіки, традиційних та інноваційних видів діяльності в регіоні, створення мережі закладів з метою професійної підготовки та перепідготовки робочих кадрів та спеціалістів для профільних галузей відновленого та модернізованого народногосподарського комплексу цього регіону.

Список використаних джерел

1. *Трейвиш А.И.* Производство и расселение до и после перехода к рынку / А.И. Трейвиш // Проблемы расселения: история и современность. – М. : ИГ РАН и др., 1997. – С. 43–53.
2. Економічна активність населення України, 2011 : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2012. – С. 16.
3. Регіони України, 2005 : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2006. – С. 116–118.
4. Регіони України, 2007 : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2008. – С. 126–128.
5. Регіони України, 2011 : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2012. – С. 32–33.
6. Регіони України, 2012 : стат. зб. – К. : Держкомстат України, 2013. – С. 77–79.
7. *Маергойз К.М.* География и урбанизация / К.М. Маергойз, Г.М. Лаппо // Вопросы географии : сб. 96. – М. : Мысль, 1974. – С. 96.
8. *Пчелинцев О.С.* Урбанизация и регулирование городского роста / О.С. Пчелинцев // Урбанизация и развитие новых регионов. – М., 1976.

9. Корцелли П. Моделирование и планирование развития городских агломераций / П. Корцелли // Проблемы урбанизации и расселения. – М., 1976. – С. 197–209.
10. Webber M.M. Explorations in the Urban Structure / M.M. Webber. – Philadelphia, 1964.
11. Ланпо Г.М. Экономические линии в территориальной структуре народного хозяйства / Г.М. Ланпо // Вопросы географии : сб. 112. – М., 1979. – С. 60–75.
12. Ланпо Г.М. Экономически опорный каркас территории и его роль в расселении / Г.М. Ланпо. – М. ; К., 1979. – 15 с. (Препринт Института географии АН СССР, СОПС УССР АН УССР).
13. Прибиткова І.М. Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції / І.М. Прибиткова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності : соціол. моніторинг. Т. 1. Аналітичні матеріали. – К., 2011. – С. 102–114.

References

1. Treivish A.I. *Proizvodstvo i rasselenie do i posle perekhoda k rynku, v: Problemy rasseleniya: istoriya i sovremennost'* [Production and accommodation before and after the transition to the market, in: Problems of settlement: history and modernity]. Moscow, 1997, pp. 43–53 [in Russian]
2. *Ekonomichna aktivnist' naseleण्या Ukrai'ny, 2011: stat. zb.* [Economic activity of population of Ukraine, 2011: stat. collection]. Kyiv, 2012 [in Ukrainian]
3. *Regiony Ukrainy, 2005: stat. zb.* [Regions of Ukraine, 2005: stat. collection]. Kyiv, 2006, Derzhkomstat Ukrainy, pp. 116–118 [in Ukrainian]
4. *Regiony Ukrainy, 2007: stat. zb.* [Regions of Ukraine, 2007: stat. collection]. Kyiv, 2008, Derzhkomstat Ukrainy, pp. 126–128 [in Ukrainian]
5. *Regiony Ukrainy, 2011: stat. zb.* [Regions of Ukraine, 2011: stat. collection]. Kyiv, 2012, Derzhkomstat Ukrainy, pp. 32–33 [in Ukrainian]
6. *Regiony Ukrainy, 2012: stat. zb.* [Regions of Ukraine, 2012: stat. collection]. Kyiv, 2013, Derzhkomstat Ukrainy, pp. 77–79 [in Ukrainian]
7. Maergoiz K.M., Lappo G.M. *Geografiya i urbanizatsiya* [Geography and urbanization]. Voprosy geografii, Moscow, 1974, p. 96 [in Russian]
8. Pchelintsev O.S. *Urbanizatsiya i regulirovanie gorodskogo rosta* [Urbanization and urban growth regulation]. Urbanizatsiya i razvitie novykh regionov, Moscow, 1976 [in Russian]
9. Kortselli P. *Modelirovanie i planirovanie razvitiya gorodskikh aglomeratsii* [Modeling and planning of urban agglomerations development]. Problemy urbanizatsii i rasseleniya, Moscow, 1976, pp. 197–209 [in Russian]
10. Webber M.M. Explorations in the Urban Structure. Philadelphia, 1964.
11. Lappo G.M. *Ekonomicheskie linii v territorial'noi strukture narodnogo khozyaistva, v: Voprosy geografii, sb. 112* [Economic lines in the territorial structure of the national economy. Geography questions: collection 112]. Moscow, 1979, pp. 60–75 [in Russian]
12. Lappo G.M. *Ekonomicheski opornyi karkas territorii i ego rol' v rasselenii* [Economic skeleton and its role in the resettlement]. Moscow, Kiev, 1979, 15 p. (Preprint Instituta geografii AN SSSR, SOPS USSR AN USSR) [in Russian]
13. Pribytkova I.M. *Zminy v poselens'kiiy strukturi naseleण्या Ukrainy ta tendentsii migratsii. Ukrayins'ke suspil'stvo. Dvadsyat' rokiv nezalezhnosti. Sotsiologichnyi monitoryng. Tom 1. Analitichni materialy* [Changes in the settlement structure of the Ukrainian population and migration trends. Ukrainian society. Twenty years of independence. Sociological monitoring. Vol. 1. Analytical materials]. Kyiv, 2011, pp. 102–114 [in Ukrainian]

Отримано 17.03.15

Прибыткова И.М.; д-р эконом. наук, профессор, ведущий научный сотрудник
Института социологии НАН Украины (Киев)

ЭВОЛЮЦИЯ ГОРОДСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ И ПОСЛЕГОРОДСКИЕ ФОРМЫ РАССЕЛЕНИЯ В УКРАИНЕ

Исследуются циклы развития городской цивилизации и соответствующие пропорции между основными секторами городской экономики и их отраслевым наполнением в Украине. Автор приходит к выводу о высоком уровне концентрации видов деятельности в отраслях третичного и четвертичного секторов и общем переходе Украины к экономике постиндустриального типа. Рассматриваются послегородские формы расселения как продукт эволюции городской цивилизации.

Ключевые слова: циклы развития городской цивилизации; терциаризация занятий; сервисная экономика; занятость постиндустриального типа; послегородские типы расселения.

Pribytkova I.M. Dr. Habil. (Economics), professor, leading research fellow;
Institute of Sociology NAS of Ukraine (Kyiv)

EVOLUTION OF URBAN CIVILIZATION AND POST-URBAN FORMS OF SETTLING IN UKRAINE

The article dwells upon development cycles of urban civilization and the corresponding proportions among major sectors of the urban economy and their content industry in Ukraine. The author comes to conclusion about the high concentration of activities in the sectors of the tertiary and quaternary sectors and the overall transition of Ukraine to the post-industrial economy. Post-urban forms of settlement as the product of the evolution of urban civilization are discussed.

Keywords: urban civilization development cycles; tertiary occupation practices; service economy; post-industrial type of employment; post-urban forms of settlement.